

ANTONI KUCZYŃSKI

POLSKA LITERATURA SYBERYJSKA DO XX WIEKU I PRÓBA
OKREŚLENIA JEJ ROLI W STUDIACH ETNOGRAFICZNYCH
NAD NARODAMI ZWIĄZKU RADZIECKIEGO

„Na to są potrzebne kroniki,
ażebymy czyny pamięci godne
z życia ludzkiego w zapominek
nie poszły...”

S. Orzechowski, *Kroniki*

Zapoczątkowany jeszcze wojnami Stefana Batorego, a następnie ciągnący się przez trzy stulecia łańcuch zdarzeń społecznych i politycznych między Polską a jej wschodnim sąsiadem spowodował, że szlakiem niewoli wielu Polaków zawędrowało na rozległe obszary państwa rosyjskiego. W konsekwencji zaludniły się obszary Rosji jeńcami z Polski. Jest to zjawisko bardzo znamienne w naszej historii, wielu bowiem uczestników tej „migracji po niewoli” związało się na stałe z dziejami Rosji, jej kulturą, gospodarką i nauką. Kontakty te noszą mało jeszcze znane w dziejach naszej nauki znamiona wkładu Polaków w poznanie Syberii, rewolucyjnych związków między polskimi i rosyjskimi patriotami przebywającymi na zesłaniu oraz osiągnięć naukowych w dziedzinie etnografii tych ziem, cenionych współcześnie przez naukę radziecką¹. Na Syberii

¹ Z opracowań poświęconych tej problematyce, które ukazały się ostatnio w Związku Radzieckim, przykładowo wymienić należy: I. S. Wejsztejn, *Antropologičeskie i etnografičeskie issledovanija Feliksa Jakowlewicza Kona*, „Sovietskaja Etnografija”, nr 4: 1965; tenże, *Feliks Jakowlewicz Kon kak etnograf*, „Očerki Istorii Ruskoj Etnografii, Folkloristiki i Antropologii” t. 3: 1965; I. S. Gurwicz, I. W. Puchow, E. K. Piekarskij, *K stoletiju so dnja roždenija*, „Sovietskaja Etnografija”, nr 6: 1958; G. F. Szamow, *Naučnaja diejatelność O. M. Kovalevskogo w kazanskom universitetie*, „Očerki po Istorii Russkogo Wostokowiedienija”, t. 2:

bowiem uczestniczyli Polacy w odkryciach na polu geografii, zajmowali się badaniami etnograficznymi, archeologicznymi, antropologicznymi i językoznawczymi oraz zagospodarowywali ten kraj kładąc podwaliny pod nowe gałęzie rzemiosła, pod rolnictwo i przemysł. Zakładali biblioteki, sklepy oraz apteki i szkoły². Pobyt ten stworzył ponadto jakby dwunarodowe formacje psychiczno-społeczne, tj. rodziny, wśród których przez pokolenia dziedziczona była, podczas pobytu w Rosji świadomość polskości, kultura i język. Część z tych ludzi w różnych okresach wracała do kraju, inni natomiast, wrośnięci w nowe środowisko, pozostawali na ziemi wygnania, a ich potomkowie do dzisiaj żyją na Syberii. Dzieje tej tułaczki znane są z polskiej literatury syberyjskiej, zwłaszcza z dużej ilości pamiętników. „W dziejach naszego pamiętnikarstwa grupę osobną — pisze Jan Krzyżanowski — i to nie byle jaką, stanowią wspomnienia Sybiraków, turystów z musu, jeśli tak godzi się nazwać zesłańców, przeważnie «przestępców politycznych», skazanych na przymusowy pobyt w wyznaczonych miejscowościach, na więzienie, na wieloletnią służbę żołnierską, niejednokrotnie na katorgę, a więc ciężkie roboty w kopalniach rudy. Ci, którym udało się wrócić, spisali swe wspomnienia, które niekiedy okazywały się sensacjami i zdobywały poczytność europejską”³.

Polskie pamiętnikarstwo syberyjskie jest czymś wyjątkowym w dziejach naszego piśmiennictwa⁴. Brak mu również odpowiedników w literaturze światowej. W żadnym bowiem piśmiennictwie światowym dobrowolny czy przymusowy *exodus* nie pozostawił tak bogatej spuścizny. Nie posiadamy np. relacji wygnańców irlandzkich ze Stanów Zjednoczonych, nie pozostawili ich także Francuzi zsyłani do Gujany czy walczący o wolność Kubańczycy przebywający w więzieniach na Fernando Po. Również Anglicy zamieszkali w swoich koloniach okazali się bardzo wstrzemięźliwi i nie pozostawili za wiele wspomnień, tak aby można było mówić o odrębnym zjawisku literackim, jak w przypadku sybe-

1965; G. S. Sapargaliew, W. A. Djakow, *Obščestviennno-političeskaja diejatelnost sšylnych Poljakov v dorevoljucijonnom Kazachstanie*, Alma-Ata 1971; B. S. Szostakowicz, *Poljaki — političeskije sšylnyje konca 70 — načala 90 godov XIX veka — w Sibiri*, [w:] *Sšylnyje revoljucjonery w Sibiri*, pod red. N. N. Szczerbakowa, Irkutsk 1973; *Russko-polskije svjazi v oblasti nauk o ziemi*, pod red. N. S. Czoczi, Moskwa 1975.

² M. Janik, *Dzieje Polaków na Syberii*, Kraków 1928; W. Pobóg-Malinowski, *Syberia*, [w:] *Polska i Polacy w cywilizacjach świata*, pod red. W. Pobóg-Malinowskiego, t. 1. z. 3-4, Warszawa 1939; A. Kuczyński, *Syberyjskie szlaki*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1972.

³J. Krzyżanowski, *Pierwszy nasz pamiętnik jeńca Sybiraka*, „Pamiętnikarstwo Polskie”, nr 3-4: 1973, s. 214.

⁴ H. M. Małgowska, *Sieroszewski i Syberia*, Toruń 1973, s. 23.

ryjskiego pamiętnikarstwa polskiego. Rosjanie natomiast, których literatura syberyjska jest o wiele skromniejsza od polskiej, stworzyli bardziej zróżnicowane gatunkowo utwory — np. *Wspomnienia z domu umarłych* znanego pisarza Fiodora Dostojewskiego, czy cykle opowiadań syberyjskich Władimira Kowalenki, z wybijającym się wyraźnie brakiem pamiętników z zesłania. Nie brakło jednak w literaturze rosyjskiej twórczości opartej na wątkach zaczerpniętych z polskich pamiętników syberyjskich. Wymieniając przykładowo, wspomnieć należy, że tworzą ją takie utwory, jak *Za co*, Lwa Tołstoja lub *Byłoby w niebywającym i niebywałoje w byłym*, Władimira Dala — najsłynniejsze pozycje rosyjskiej literatury inspirowane polskim pamiętnikarstwem syberyjskim⁵. Ponadto pamiętnikarstwo to budziło szerokie zainteresowanie nie tylko w kraju, ale i poza jego granicami, dlatego niektóre pamiętniki doczekały się obcojęzycznych wydań — np. rosyjskich, angielskich, francuskich i innych⁶. Ten rodzaj pisarstwa należy rozpatrywać jako zjawisko kulturowe całkowicie oryginalne dla Polski, a jednocześnie mające europejską rangę. Niestety, nie posiada ono do dzisiaj historyczno-literackiej monografii.

Także we współczesnej prozie radzieckiej spotkać można polskie tematy syberyjskie, biorąc chociażby pod uwagę twórczość Franca Taurina, autora utworów *Katorżnyj zawod*, *Daleko w stronie irkutojskiej*, *Partizanskaja bogurodzica* i tłumaczonej u nas książki *Strome brzegi Bajkału*. Tak jak w *Stromych brzegach Bajkału*, również w innych utworach przedstawia Taurin Syberię jako miejsce zesłania, kreśli towarzyskie i rewolucyjne związki między polskimi a rosyjskimi zesłańcami walczącymi z caratem⁷. Podobne obrazy odnajdujemy również w książce Georgija Markowa zatytułowanej *Sybir*, za którą otrzymał on w roku 1976 Nagrodę Leninowską. Książka ta jest epickim freskiem obrazującym życie Zachodniej Syberii tuż przed Rewolucją Lutową. Jej główny bohater, zbiegły jeniec, styka się podczas swej ucieczki z przedstawicielami wszystkich warstw społecznych — zamieszkujących tajgę plemion koczowniczych, po rewolucyjną inteligencją syberyjskich miast. Dla czytelnika polskiego interesującym jest to, że w powieści Markowa znaleźć można, nakreślone z dużą sympatią, portrety Polaków — dzieci pow-

⁵ Małgowska, *op. cit.*, s. 23–37.

⁶ Zobacz np. K. Lach Szyrma, *Revelations of Siberia, by banished Landy*, London 1852; R. Piotrowski, *Souvenirs d'un Siberien*, Paris 1880 — następnie ukazał się przekład angielski, niemiecki, szwedzki, holenderski, duński i rosyjski; J. Gordon, *Mes prisons en Russie*, Leipzig 1861; A. Januszkiewicz, *Dniewniki i pisma iz putiesestwija po kazachskim stiepjam*, Ałma-Ata 1966.

⁷ H. M. Małgowska, *Posłowie* [w:] Franc Taurin, *Strome brzegi Bajkału*, Warszawa 1975, s. 342–347.

stańców z 1863 roku. Ich losy wprzęgnięte są w książce w codzienne życie Syberii, którą zagospodarowywali i cywilizowali rozwijając różnorodną działalność społeczną i kulturalną. W porównaniu jednak z obfitą kroniką zesłania, jaką zawierają pamiętniki i wspomnienia, literatura książek Taurina i Markowa jest zapisem o wiele skromniejszym. Wchodząc w dłuższy kontakt z ziemią wygnania, polscy zesłańcy utrwaliли w swych wspomnieniach ówczesną rzeczywistość społeczno-gospodarczą Syberii, panujące tu stosunki polityczne, osiągnięcia kulturalne, historię tej ziemi oraz zwyczaje i obyczaje tubylczych ludów. Ten sposób opowiadania o okresie niewoli powtarzał się u wielu autorów, jedynie proporcje materiału faktograficznego były u nich bardzo różne, stąd też nie we wszystkich wspomnieniach znajdują się relacje o tematyce etnograficznej lub są one mniej lub bardziej rozbudowane. „Motywowane wychowaniem, uczuciowością, a wreszcie sytuacją polityczną, zainteresowanie pamiętnikarstwem syberyjskim, dające się zauważyć w dziewiętnastowiecznej Polsce — powodowało znaczną unifikację sposobów wypowiedzi. Czytelnik domagał się więc od autora syberyjskich wspomnień relacji wyraźnie ukierunkowanych uczuciowo, potęgujących niechęć do władzy carskiej. Najczęściej też jego zamówienie było realizowane. Nie zawsze jednak z powodu podporządkowania się pisarzy wymogom czytelnika. Pamiętajmy, że droga na Sybir była najczęściej rezultatem działalności spiskowej, podporządkowanej ideom patriotycznym lub społecznym, stąd też typ zachowań i sposobu reagowania na represje carskie bywał nie tak bardzo zróżnicowany”⁸.

Generalnie jednak obraz Rosji ukazany na kartkach pamiętników ma zróżnicowany charakter. Autorzy nie stawiali z reguły znaku równości między narodem rosyjskim, a przedstawicielami administracji carskiej. Zdawali sobie sprawę z tego, jakie są polityczne mechanizmy zesłań, które dostarczały na Syberię także licznych przedstawicieli narodu rosyjskiego walczącego z caratem. Jedni i drudzy cierpieli tak samo za umiłowanie wolności i nieraz w pamiętnikach przewija się echo tych walk, np. słynnej sprawy dekabrystów. O przyjaznym stosunku polskich zesłańców wobec ludności rosyjskiej decydowały nie tylko sprawy znajomości prowadzonej przez nią walki z caratem, czy też spotkania z rosyjskimi patriotami na katordze, lecz nie mały wpływ miały tutaj dowody serdeczności i opieki ze strony ludności rosyjskiej. Często podczas długich marszów miejscowa ludność starała się dostarczyć więźniom pożywienia, przyjmowała od nich korespondencję, która później docierała do kraju, lub w inny sposób sprzyjała zesłańcom.

Pamiętnikarstwo syberyjskie, rozpowszechnione i kontynuowane

⁸ Małgowska, *Sieroszewski...*, *op. cit.*, s. 106.

w naszej tradycji literackiej przez trzy stulecia, ma jedną ogólną cechę dla badacza kultury, socjologa czy historyka. Wnosi ono bowiem wiele autentycznego materiału, faktów z danej epoki, do której się odnosi, gdyż autorzy pamiętników nie występują nigdy w oderwaniu od środowiska społeczno-kulturalnego, w którym tkwią. Natomiast zawsze są w jakiś sposób uwikłani w różne powiązania społeczne i kulturalne charakterystyczne dla historycznej epoki miejsca i czasu oraz określonej społeczności. Ponadto dziewiętnastowieczne wspomnienia z pobytu na Syberii charakteryzują się rozbudowanymi partiami dotyczącymi opisu katorgi, uwypuklają martyrologię zesłańców, charakteryzują życie w niewoli, bądź oskarżają carat i jego politykę znakomicie rejestrując postawy carskich urzędników wobec zesłańców. Ten zakres tematyczny sprawia, że są one doskonałym źródłem dla historyków stosunków społeczno-politycznych, historyków nauki, etnografów oraz innych specjalistów zajmujących się różnymi dziedzinami życia na Syberii. Każdy, kto jednak zetknął się z tekstami pamiętników syberyjskich, zdaje sobie sprawę, jak trudny stanowią one materiał do interpretacji. Zwłaszcza zaś niełatwa jest ocena zawartych tam zdarzeń społeczno-politycznych, które już same w sobie dowodzą, jak pełna dramatycznych napięć i rozterek była osobowość niektórych autorów. Literatura ta była też odbiciem wielkiego kryzysu społeczeństwa polskiego znajdującego się pod wpływem wstrząsów politycznych i społecznych spowodowanych zaborami. Poszukiwanie formuły niepodległościowego istnienia raz po raz wiązało postępowe warstwy społeczeństwa polskiego z konspiracyjną walką o wolność i sprawiedliwość społeczną. Stąd też nierzadko tematem rozważań pojawiających się w pamiętnikach są sprawy odzyskania wolności i carskiej niewoli, widziane nie tylko w aspekcie historii społeczno-politycznej, ale także historii duchowej naszego narodu.

Pierwsze polskie publikacje wspomnieniowe, zawierające informacje etnograficzne o ludach Syberii, pojawiły się w XVII stuleciu. Powszechnie przyjmuje się, że najwcześniejszym jest *Dyaryusz* A. Kamińskiego-Dłużyca, pochodzący z drugiej połowy XVII wieku, który przeleżał w rękopisie ponad dwieście lat zanim został opublikowany. Później pojawiły się kolejne pamiętniki, a listę tę rozpoczyna *Dokument* L. Sienickiego, autora, który w drugiej połowie XVIII wieku zawędrował do dalekiej Jakucji⁹. Wiadomo też, że wiele fragmentarycznych przekazów z tego zakresu pozostawili Polacy w różnych raportach administracyjnych skła-

⁹ A. Kuczyński, *Pierwsza polska relacja o ludach Syberii*, „Etnografia Polska”, t. 12: 1968; tenże, *Etnograficzny obraz Syberii w świetle osiemnastowiecznej relacji Ludwika Sienickiego*, „Etnografia Polska”, t. 14: 1970, z. 1; tenże, *Opisanie Sibiri XVIII w. Materiały L. Sienickiego o sibirskich aborygenach i ich kultura*, „Sowietskaja Etnografija”, nr 1: 1972.

danych w urzędach gubernialnych Syberii. Formułując jednak najogólniej, podkreślić trzeba, że geneza polskiego pamiętnikarstwa dotyczącego Rosji przebiega paralelnie z chronologią wypadków historycznych. Wyprawy Batorogo „na Moskwę” przyniosły bowiem nieco relacji z krwawych walk i bitew, pochodów i szturmów. Pierwotnie relacje dotyczące tych zdarzeń są bardzo skąpe i sprowadzają się do suchych faktów, „by z kolei u późniejszych zaprawionych w żołnierskim rzemiośle pamiętnikarzy rozrosnąć się w całe bogactwo motywów (udział w walkach połączony z ciągłym niebezpieczeństwem śmierci, laury zdobyte na bitewnych polach, zaszczytna rola obrońcy ojczyzny, starożytne wzory Cezara i chwalebny przykład dla potomnych)”¹⁰. Później natomiast lata dymitriady sprawiły, że na terenie Rosji zaroilo się od różnego rodzaju poszukiwaczy przygód, niespokojnych duchów i niebieskich ptaków¹¹. Dzięki temu wydarzeniu — które związało w pewnym okresie dzieje Rosji i Rzeczypospolitej szlacheckiej — powstało wiele różnych odmian dziuryszy, relacji i raptularzy¹². Ich ilość była wprost proporcjonalna do wojen, potyczek granicznych, bitew i innych kontaktów ze wschodnim sąsiadem zrodzonych konfliktami politycznymi. W późniejszych okresach podobny zespół zjawisk społeczno-politycznych, aż do zaborów włącznie, związał nasz kraj z historią Rosji.

Kreśląc w najogólniejszych zarysach przegląd tej literatury pod względem chronologicznym i tematycznym, należy wspomnieć, że ma ona wiele wspólnego z określeniem Sieroszewskiego, że „w więzieniu się dużo myśli, a na wygnaniu obserwuje, bo nowe otoczenie zaostrza ciekawość niezmiernie i daje pole do porównań”¹³. Różnie jednak u poszczególnych autorów zaznacza się to zainteresowanie nowym otoczeniem

¹⁰ M. Kaczmarek, *Wstęp*, [w:] *Antologia pamiętników polskich XVI wieku*, pod red. R. Pollaka, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1966, s. LXIX.

¹¹ A. Sajkowski, *Wstęp*, [w:] *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów. Wiek XVII*, pod red. W. Czaplińskiego Wrocław 1961, s. 21 i następane.

¹² Przykładowo wymienić należy: S. Borsza, *Wyprawa cara moskiewskiego Dymitra do Moskwy z Jerzym Mniszchem* [w:] *Russkaja Istoriceskaja Biblioteka*, t. 1, S. Petersburg 1872; *Diariusz poselstwa moskiewskiego* [w:] *Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII. Zbiór materiałów do stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta III*, wyd. A. Hirschberg, Lwów 1901; *Diariuszek moskiewski Lwowianina z roku 1906*, wydał W. Łoziński, „Kwartalnik Historyczny”, t. 8: 1894; (Dyamentowski Waclaw); *Diariusz 1605–1609*, [w:] *Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII. Zbiór materiałów do stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta II*, wydał A. Hirschberg, Lwów 1901; J. Krajewski, *Chronologia wojny Moskiewskiej*, Kraków 1615; S. Liffel, *Gody Moskiewskie tamże na Moskwi opisane*, Kraków 1607; (S. Niemojewski) *Pamiętnik Stanisława Niemojewskiego 1606–1608*, wydał A. Hirschberg, Lwów 1899.

¹³ W. Sieroszewski, *Józef Piłsudski*, Lublin 1916, s. 15.

i pod tym względem syberyjskich autorów wspomnieniowych podzielić można na dwie wyraźne grupy tematyczne.

Do pierwszej należą wspomniane już najwcześniejsze pamiętniki, których autorami są ci spośród liczego grona Sybiraków, którzy znaleźli się za Uralem w XVII i XVIII stuleciu. Nie zapominajmy też, że zetknięcie się wielu zesłańców wywodzących się częstokroć ze szlacheckiego zaścianka z kulturą ludów tubylczych i zderzenie różnych wzorów życia, stało się źródłem wielu ciekawych relacji o obserwowanej tu odmienności kulturowej. Pozostawione przez nich relacje o „dalekich krainach” charakteryzują się dużą ilością realiów etnograficznych mających, w myśl założeń autorów, rozszerzyć horyzonty myślowe tych, którzy sięgną po tę literaturę. Wiele w tych utworach jest informacji o odległych stronach, ich historii i gospodarce, mieszkańcach, miejscowych obyczajach i innych odmiennościach kulturowych nowego środowiska. Nie brak w nich również fantastycznych *curiositates* zniekształcających nieraz obraz tych „niecywilizowanych” ludów. Obok prezentacji konkretnych zjawisk kulturowych dotyczących wieloetnicznego żywiołu Syberii, występuje w tych relacjach nieco refleksji nad warunkami życia ludności, które ze względu na inną strefę klimatyczną, migracje i dyfuzje kulturowe tak bardzo przecież różniły się od życia w rodzinnych stronach autorów wspomnień. Opisy te połączone są często z rozbudowanymi partiami krajobrazowymi potężnych gór i rzek syberyjskich nastęrczających wiele trudności w podróży, które dotkliwie dawały się autorom we znaki. Nie bez znaczenia był tu również fakt, że autorzy wspomnień zdawali sobie sprawę z tego, że ich relacje są nieraz pierwszymi przekazami o coraz bliżej znanej naszymu społeczeństwu Syberii, dlatego każdy starał się — oprócz opisu własnych losów — przekazać nieco obserwacji oraz refleksji nad tym, co widział. Nietrudno też zauważyć, że refleksje te dotyczą stosunków społecznych, zwyczajów i obyczajów oraz własnych losów autorów, którym wypadło żyć wśród ludów o odmiennej kulturze. Ta forma zapisu własnych obserwacji, dyktowana egzotyką nowych ludów i krain, występowała w naszym pamiętnikarstwie syberyjskim szczególnie do początków XIX stulecia. Często też obraz ludów syberyjskich naszkicowany w nich został z pozycji europocentryzmu, tworząc pierwsze w dziejach naszej etnografii źródła, ukazujące kulturę ludów azjatyckich jako swoją antytezę cywilizacji europejskiej.

Korzystając więc z pamiętnikarskich relacji, należy zawsze badać wiarygodność przekazów, zestawiając je z współczesnymi im źródłami. Przy stosunkowo obfitej obecnie literaturze radzieckiej, dotyczącej etnografii Syberii, porównania takie są znacznie ułatwione. Pozwala to na dokonanie rekonstrukcji stanów i procesów kulturowych sięgających nawet okresu XVII stulecia. Oczywiście, wiele zapisów pamiętnikarskich za-

wiera wyrwane z kontekstu ciekawostki, zestawiając je jednak obok siebie otrzymujemy nieraz interesujące obrazy katalogu faktów kulturowych w dynamicznym ujęciu. W żadnym ze znanych nam pamiętników syberyjskich nie posiadamy informacji umożliwiających zrekonstruowanie pełnego inwentarza kulturowego poszczególnych ludów. Również suma tych przekazów nie pozwala na realizację tego zadania. Mimo tego, omawiane relacje są niezwykle cennym materiałem uzupełniającym przekazy innych autorów. Często też źródła polskie są najwcześniejszymi chronologicznie i w tym tkwi ich poważna wartość dla rekonstrukcji dawnych układów etnicznych na Syberii i kultury jej tubylców.

Syberyjskie szlaki, aresztanckie roty i katorga wielu zesłańców pozostawiły trwałe ślady w ich patrzeniu na Sybir i Rosję. Ciężkie realia zesłańczego życia odsuwały na plan dalszy syberyjską egzotykę i polscy przybysze tracili nieraz z oczu odmienność kulturową ludów, z którymi wypadło im żyć. Dostrzegali to, co najbardziej było widoczne, a więc przede wszystkim bogaty katalog kultury materialnej — transport i komunikację, łowiectwo i rybołówstwo, budownictwo itp. Natomiast problematyka dotycząca kultury społecznej i duchowej, którą, aby poznać, trzeba bardziej dokładnie śledzić, stanowi w pamiętnikarskich zapisach duży margines. Z całą pewnością jednak autorzy tych pamiętników zawarli w nich o wiele mniej informacji od tego, co widzieli. Gdy jednak mowa o obiektywnym odwzorowaniu w pamiętnikach syberyjskich przejawów kultury tubylczej, trzeba zawsze brać pod uwagę ingerencję tego, co w socjologii nazywa się „świadomością subiektywną”. Materialno-obyczajowe zjawiska w pamiętnikach tych zawarte istnieją tam zarejestrowane przez pryzmat świadomości narratora. On zaś był z kolei zdeterminowany przez sposoby myślenia, kryteria i hierarchie wartości aktualne dla epoki, w której tworzył, dla życia zbiorowego charakterystycznego kręgowi społecznemu, z którego pochodził. Stąd też autorzy etnograficznych relacji z Syberii wybrali z życia zbiorowego obserwowanych ludów te przedmioty obserwacji, które były w centrum zainteresowania świadomości potocznej. Sprawy egzotyki syberyjskiej — jako trudniejsze do zarejestrowania — nie zajmują w relacjach dużo miejsca. Często też własne doświadczenia pozwalały im na wyraźniejsze dostrzeganie „dna życia”, stąd w wielu relacjach spotykamy opis nędzy miejscowych ludów, nierzadko z podkreśleniem destruktywnej roli „czynowników” carskich wobec tubylców. Mimo to warstwa realiów etnograficznych, obejmująca pokaźną ilość opisów z dziedziny kultury materialnej, społecznej i duchowej, czyni z tej literatury bogate źródło wiedzy o wieloetnicznym obszarze imperium rosyjskiego. Korzystając jednak z tych źródeł trzeba mieć na uwadze ową „świadomość subiektywną” oraz krytyczny dystans uzupełniony wiedzą etnograficzną o mozaice kulturowej

Syberii. Dystans ten chroni przed pochopnością sądów i daje lepszą możliwość zrozumienia opisywanych zjawisk kulturowych.

Wraz ze wzrostem liczby wspomnień syberyjskich w pierwszej połowie XIX stulecia zaznacza się wyraziście tendencja autorów do ukazania w nich całokształtu życia na Syberii. Wyraża się to w formie szczególnego eksponowania problemów gospodarczych, politycznych i widać z nich wyraźnie, że materiały te stanowiły rezultat manipulacji kompilacyjnych przeprowadzonych na podstawie źródeł rosyjskich. Do takich np. utworów należą *Wiadomości o Syberii* autora ukrywającego się pod inicjałami J. K.¹⁴ oraz *Opisanie zabajkalskiej krainy*¹⁵ Agatona Gillera. Wspomnienia te dostarczają również ciekawego materiału etnograficznego, a książka *Wiadomości o Syberii* jest pierwszą w polskiej literaturze małą monografią etnograficzną tego obszaru. Ponadto w miarę wzrostu liczby zesłańców zaznacza się wyraźnie dążenie autorów do ukazania społeczeństwu losu Polaków pozostających na wygnaniu. Wprawdzie w tych wspomnieniach występują także treści etnograficzne, wyraźnie jednak odbija się w nich przesunięcie ku problematyce społeczno-ekonomicznej. Są tam więc rozważania o czynnikach sprawczych powodujących zesłanie, postawach Polaków na zesłaniu i ich roli w cywilizowaniu tych krain. Z początków wieku XIX pochodzą też związane relacje etnograficzne Tadeusza Hreczyny¹⁶ o Jakutach oraz ciekawe reportaże Józefa Kowalewskiego dotyczące Buriatów, drukowane w „Tygodniku Petersburskim”¹⁷. Na miano dobrego obserwatora realiów etnograficznych zasłużył też Adolf Januskiewicz, którego pierwsze listy ze stepów kirgiskich ukazały się w „Bibliotece Warszawskiej”, natomiast nieco później fascynowały czytelników bogate w fabułę jego dzienniki, cenione współcześnie przez etnografów radzieckich jako wartościowe źródło dotyczące kultury Kirgizów¹⁸. Wreszcie na wyróżnienie w grupie tej

¹⁴ J. Kobyłecki, *Wiadomości o Syberii i podróże w niej odbyte w latach 1831, 1832, 1833, 1834* przez J. K. Warszawa 1837; A. Kuczyński, *Syberyjskie podróże Józefa Kobyłeckiego*, „Poznaj Świat”, nr 1: 1969.

¹⁵ A. Giller, *Opisanie zabajkalskiej krainy w Syberii*, t. 1-4, Lipsk 1867.

¹⁶ T. Hreczyna, *Wiadomości z Syberii. Wyjątki z listów Pana... doktora medycyny, pisanych z Hiżygi do przyjaciela w Wilnie mieszkającego*, „Dziennik Wileński”, t. 6: 1817, s. 152-177.

¹⁷ J. Kowalewski, *Wyjątki z listów*, „Tygodnik Petersburski” nr 17-18: 1830; tenże, *Igrzyska w stepach buriackich*, tamże, nr 64: 1833, 30: 1834.

¹⁸ A. Januskiewicz, *Żywot Adolfa Januskiewicza i jego listy ze stepów kirgizkich*, Berlin — Poznań 1861. Ukazało się rosyjskie tłumaczenie tej książki — zob. przypis 6. Zob. też: J. Odrowąż Pieniążek, *Dzieje Mickiewiczowskiego Adolfa*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego”, 1: 1956; E. Simonowa, *Polskie druzgaj kazachskiego naroda*, „Kazachskaja Prawda”, Alma-Ata nr 88: 1957; F. I. Stiekiłowa, *Z życia Adolfa Januskiewicza. Świadectwa dokumentów archiwalnych* [w:] *Mis-*

twórczości pamiętnikarskiej zasługują *Wspomnienia z podróży po Syberii* Ewy Felińskiej, związane ściśle z przeżyciami samej autorki, nie pozbawione jednak ciekawych spostrzeżeń etnograficznych. Z jednakową swobodą opowiada ona o miastach mijanych na zesłańczym szlaku, jak i o życiu w Berezowie. Fabułę *Wspomnień* przeplata autorka barwną charakterystyką wierzeń i obyczajów tubylczych, włącza do tekstu informacje o stosunku ludności tubylczej do Rosjan, przytacza bajki Chan-tów, opisuje ich ubiór, mieszkania, sposób odżywiania się i inne elementy kultury.

Pomijając bogatą grupę utworów wspomnieniowych z pierwszej połowy XIX stulecia, w których występują również treści etnograficzne, bardziej jednak skąpe od poprzednich, warto nieco miejsca poświęcić nurtowi pamiętnikarstwa syberyjskiego z drugiej połowy tego stulecia, rozpoczętego przez autorów wywodzących się z szeregow powstania styczniowego. Charakteryzując ten okres polskiego wkładu w poznanie Syberii i jej ludów trzeba wyraźnie podkreślić, że na lata te przypada najbardziej twórcza działalność Polaków. W odniesieniu do etnografii mało znaczące są skromne relacje etnograficzne zawarte w pamiętnikach, w porównaniu z wnikliwymi studiami etnograficznymi takich badaczy, jak F. Kon, E. Piekarski, W. Sieroszewski i inni. To oni właśnie wyznaczają naszą pozycję w dziejach etnografii pozaeuropejskiej.

Obserwując dzisiaj pewne przesunięcie akcentów w polskim pamiętnikarstwie syberyjskim drugiej połowy XIX stulecia w kierunku spraw społecznych i politycznych, zawierających nieraz materiał obciążający carat rosyjski za despotyzm, martyrologię i syberyjskie „dno nędzy” zgotowane dla zesłańców, trzeba przywołać tutaj ową epokę, a motywacje autorów piszących swe wspomnienia umieścić w obrębie ewoluującego procesu historycznego. Była nim długoletnia niewola i ich myślenie oscyloowało najczęściej wokół problemu walki o wolność. Była to kontynuacja myślenia postępowych środowisk naszego społeczeństwa z lat wcześniejszych — Filomatów i Filaretów, powstańców listopadowych, konarszczyków, uczestników spisku tzw. Związku Wołyńskiego i innych. Coś więc tę niewolę poprzedzało, coś stanowiło kontynuację, wreszcie carat był czynnikiem sprawczym niewoli. Treść wspomnień z zesłania była

cellanea z lat 1800–1850, t. 2, Wrocław — Warszawa — Kraków 1967, s. 480–486; tenże, *Nowyje archiwnyje materialy ob Adolfie Januszkiewiczze*, [w:] *Russkaja i zarubieżnaja literatura*, wyp. 1, Alma-Ata 1969, s. 124–132; Sz. Saptajewa, *Zapadno-europejskije ucenyje i pisateli XIX wieka o Kazachstanie* [w:] *Mieżnacionalnyje svjazi Kazachskoj literatury*, Alma-Ata 1970, s. 175–194; J. Grzelak (A. F. Grabski), *Kazachskie wątki literatury polskiej*, „Odgłosy”, rocznik 14, nr 6: 1971; Sapargaliew, Djakow, *op. cit.*, s. 56–77; A. Kuczyński, *Syberyjskie...*, *op. cit.*, s. 230–241.

więc odbiciem rozczarowań, wzorców zachowań, sposobów myślenia i manifestowała się różnie u poszczególnych autorów, najczęściej jednak w kontekście oskarżenia caratu. Myśl ich krążyła często wokół kwestii: dlaczego np. powstanie styczniowe poniosło klęskę? Kto zawinił? Nieraz też sprawy wyzwolenia narodowego stawiali oni w kontekście współpracy z postępowymi warstwami społeczeństwa rosyjskiego, która w latach późniejszych posiadała zorganizowaną formę. Podstaw do zrozumienia tej problematyki doszukiwać się należy — jak już wspomniano — w nabrzmiałym przez dziesiątki lat uczuciu nienawiści do zaborcy i jeszcze jednej niespełnionej nadziei na odzyskanie niepodległości, którą wiązano z powstaniem styczniowym. Po tym właśnie jeszcze jednym zrywem narodowym zapełniły się cele Cytadeli Warszawskiej i innych więzień, a przez etapy syberyjskie ciągnęły nowe fale zesłańców z „Przywiślańskiego Kraju”. W ich wspomnieniach często przewijał się problem — jak się wtedy mówiło — „wyjarzemia narodu”.

W następnych latach przybyli na Syberię członkowie pierwszych warszawskich kółek socjalistycznych, wśród których był np. późniejszy badacz kultury Jakutów, autor wielu opracowań z tego zakresu — W. Sieroszewski. W latach osiemdziesiątych XIX wieku odbyło się wiele procesów członków różnych jednostek organizacyjnych Wielkiego Proletariatu. W wyniku zapadających wyroków sądowych znalazło się na Syberii wielu spośród wybitniejszych działaczy tej partii — np. Tadeusz Rechinowski, Feliks Kon. Później przybywali na zesłanie nowi Polacy uczestniczący w strajkach, manifestacjach lub związani z różnymi postępowymi ugrupowaniami spiskującymi przeciw caratowi. Do grona spiskujących na życie Aleksandra III należał Bronisław Piłsudski. Związany on był z grupą przygotowującą zamach na cara, w której działał także Aleksander Ulianow, brat Lenina, stracony po wykryciu spisku. Piłsudski natomiast skazany został na 15 lat ciężkich robót i po latach zasłynął jako jeden z najwybitniejszych znawców kultury i języka Ajnow.

Problematyce ajnoskiej poświęcił B. Piłsudski wiele artykułów drukowanych w czasopiśmie polskich, rosyjskich, angielskich i niemieckich¹⁹. Był on doskonałym znawcą ich kultury, jedynym wówczas w Eu-

¹⁹ B. Piłsudski, *Nuždy i potrebnosti sachalinskih Giljakov*, „Izviestija Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obščestva. Priamurskoje Otdielenije”, nr 3: 1898; tenże, *Poród, cięża i poronienie u tubylców wyspy Sachalinu*, „Głos Lekarzy”, cz. I i II: 1908; tenże, *Die Uhrbewohner von Sachalin*, „Globus”, nr 21: 1909; tenże, *Na niedźwiedzim święcie u Ajnow z Wyspy Sachalin*, „Sfinks”, t. 7-8: 1909; tenże, *Das Bärenfest der Ainen auf Sachalin*, „Globus”, nr 3-4: 1909; tenże, *Der Schamanismus bei den Ainu-Stämmen von Sachalin*, „Globus”, nr 5: 1909; tenże, *L'accouchement, la grossesse et l'avortement chez les indigenes de l'île Sachaline*, „Bulletins et Memoires de la Societe d'Anthropologie de Paris”, t. 10:

ropie autorem wielu rozpraw naukowych poświęconych temu narodowi, którego resztki żyją dzisiaj na japońskiej wyspie Hokkaido. Zgromadził bogatą kolekcję etnograficzną charakteryzującą kulturę Niwchów, Oroczonów i Ajnów, która wzbogaciła przede wszystkim muzea rosyjskie. Wykonał wiele zdjęć etnograficznych obrazujących np. kult niedźwiedzia u ludów nadamurskich, ich budownictwo, tradycyjne stroje i inne elementy kultury. Podczas pobytu na Sachalinie eksplorował Piłsudski cmentarzyska tubylcze, gromadził znajdujący się w nich materiał kostny oraz różne przedmioty kultu tubylców. Spisywał pieśni ajnoskie, legendy i podania. Obok pracy naukowej starał się być potrzebnym dla tych „niecywilizowanych społeczności”, które pozostają bez jakiegokolwiek opieki ze strony administracji rosyjskiej, dziesiątkowane były przez różne choroby epidemiczne. Zbliżony do ludów, wśród których mieszkał, uczył ich ogrodnictwa, solenia ryb, sadzenia ziemniaków, szczepił przeciw ospie. Był ich orędownikiem i gorącym przyjacielem, przez co pozyskał ich zaufanie. Te zbliżenia pozwoliły mu wnikać w szereg obrzędów tubylczych, których zazdrośnie strzegli oni przed innymi badaczami. Dzięki temu literatura etnograficzna wzbogaciła się o unikatowe materiały dotyczące kultu niedźwiedzia, obrzędowości rodzinnej, bogatych zwyczajów i obyczajów dotyczących różnych dziedzin kultury Niwchów i Ajnów. Te bogate opracowania cytowane są współcześnie przez wszystkich badaczy zajmujących się kulturą ludów nadamurskich, którzy zgodnie, bez względu na polityczne uwarunkowania naukowe, uważają go za jednego z najwybitniejszych badaczy Ajnów i Niwchów. Nie wszystkie jednak materiały terenowe zgromadzone przez Piłsudskiego zostały opracowane. Część uległa rozproszeniu w latach kolejnych wojen, inne natomiast zalegają w zapomnieniu w archiwach Związku Radzieckiego. Do tragicznego życiorysu tego badacza dopisać więc należy jeszcze jedną smutną kartę jaką jest brak naukowej monografii poświęconej jego życiu i pracy na polu etnografii. Nie jest to bynajmniej odosobniona postać w dziejach naszej etnografii, której olbrzymie zasługi w badaniu ludów Azji znane

1909; tenże, *Aborygeny ostrowa Sachalina*, „*Żiwaja Starina*”, zesz. 2-3: 1909; *Szamanizm u tubylców na Sachalinie*, „*Lud*”, t. 14: 1909, t. 16: 1910; tenże, *Schwangerschaft, Entbindung und Fehlgeburt bei den Bewohnern der Insel Sachalin (Giljaken und Ainu)*, „*Anthropos*”, 1910; tenże, *Oświata na Dalekim Wschodzie. Szkoły w Chinach*, „*Nowe Tory*”, t. 1: 1910; tenże, *Poezja Giljaków i Ajnów*, „*Lud*”, t. 18: 1912; tenże, *Materiały do języka i folkloru Ajnów*, „*Sprawozdanie z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności*”, nr 3: 1911; tenże, *Les singes de propriété des Ainu*, „*Revue d'Ethnographie et de Sociologie*”, Paris 1912; tenże, *Ainu Folk-Lore*, „*The Journal of American Folk, Lore*”, t. 25: 1912; tenże, *The Gylliaks and their langs*, „*Folk, Lore*”, t. 24: 1913; tenże, *Materials for the Study of the Ainu Language and Folklore*, Crakov 1912.

są zaledwie z paru przyczynkarskich artykułów nie oddających całości kształtu faktycznych zasług naukowych tych postaci.

Odnosi się to również do tej miary badaczy, co F. Kon, E. Piekarski czy W. Sieroszewski. O badaniach etnograficznych Kona na Syberii nie posiadamy w naszej literaturze monograficznego opracowania. A warto przypomnieć, że jego studia z tego zakresu wysoko oceniane zostały przez współczesnych badaczy radzieckich²⁰. Oprócz opracowań etnograficznych poświęconych ludom Syberii, zgromadził on unikalną kolekcję zabytków kultury materialnej znajdującą się do dzisiaj w zbiorach Irkuckiego Muzeum Krajoznawczego. Wprawdzie nie był on tej miary badaczem co wymienieni powyżej Piekarski i Sieroszewski, warto jednak poświęcić mu oddzielne opracowanie mówiące o jego pracach etnograficznych. Do tej pory znany on jest bowiem w naszej historii przede wszystkim jako wybitny rewolucjonista i działacz partyjny Polski i Związku Radzieckiego.

Podobnie przedstawia się sprawa z zasługami naukowymi znakomitego badacza kultury i języka Jakutów — Piekarskiego²¹. Jego studia jakutologiczne odznaczają się wielokierunkowością zainteresowań i obejmują problemy dotyczące wszystkich trzech działów kultury. Stworzony przez niego monumentalny słownik języka jakuckiego stanowi do dzisiaj podstawę wszelkich studiów jakutologicznych. Zakres haseł tam podanych czyni z tego dzieła swoistą encyklopedię kulturową. Słownik zawiera bowiem nie tylko sprawy dotyczące języka Jakutów, ale także wiele uzupełniających wiadomości etnograficznych. Są to swoistego rodzaju małe monografie określonego hasła uwzględniające sprawy etnograficzne, językoznawcze i historyczne. Ten właśnie układ słownika zapewnia mu najwyższą rangę w światowej literaturze jakutologicznej, w której autorami wielu prac są Polacy. Pomijając mniej znane postacie, których

²⁰ Wejsztejn, *op. cit.*

²¹ Zasługi naukowe Piekarskiego zostały bardzo wysoko ocenione jeszcze za czasów Rosji carskiej. Wówczas bowiem odznaczono go złotym medalem Rosyjskiej Akademii Nauk (1907) i Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (1911). Także w latach władzy radzieckiej wkład w jego dzieło etnografii jakuckiej spotkał się z podobną oceną. W 1927 roku wybrano go członkiem korespondentem Akademii Nauk ZSRR, a w 1931 roku członkiem honorowym. Bardzo uroczyście obchodzono też w Jakuckiej ASRR stuletnią rocznicę jego urodzin (1958), poświęcając mu specjalną książkę pamiątkową, a w miejscowości, w której przebywał na zesłaniu, nazwano szkołę jego imieniem. Nauka polska posiada jednak wobec Piekarskiego sporo długów. Wszystkie jego fundamentalne prace trzeba czytać w języku rosyjskim, a także brak jest w naszej literaturze solidnej monografii poświęconej jego życiu i pracy. To bowiem, co ukazało się do tej pory na jego temat w literaturze polskiej, stanowi zaledwie wąty obraz biografii naukowej tego znakomitego badacza.

dorobek z tego zakresu jest niezbyt duży, warto wymienić takich badaczy, jak Sergiusz Jastrzębski, Mikołaj Witaszewski, Adam Szymański i Wacław Sieroszewski. Wszyscy oni znaleźli się w Jakutii w wyniku carskich zesłań i związani tutaj z rosyjskimi kołami naukowymi — przede wszystkim z Syberyjskim Oddziałem Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego — podjęli się prac na polu etnografii. Ich badania dotyczyły wielu aspektów kultury jakuckiej, najpełniejszy jej obraz pozostawił jednak Sieroszewski w swym monumentalnym dziele *Dwanaście lat w kraju Jakutów*, wydanym początkowo w języku rosyjskim (1896), a następnie w języku polskim (1900). Ponadto pozostawił on parę artykułów etnograficznych poświęconych także Jakutom. Chociaż dorobek ten stawia Sieroszewskiego w rzędzie wybitnych jakutologów, polska literatura etnograficzna nie posiada oddzielnej monografii jemu poświęconej. Ostatnio ukazało się jedynie parę publikacji²², które w najogólniejszych zarysach kreślą tę postać, nie wynika z nich jednak pełny obraz Sieroszewskiego jako etnografa.

Można by tutaj przytaczać jeszcze wiele innych nazwisk zesłańców, którzy zajmowali się różnego rodzaju badaniami naukowymi na Syberii i przyczynili się do rozszerzenia wiedzy o tej krainie. Tak się bowiem złożyło, że podczas licznych represji carskich wobec powstańców styczniowych oraz późniejszych patriotów, znalazło się na zesłaniu wielu młodych ludzi wyrwanych z murów uczelni. Część z nich należała niewątpliwie do elity ideowej różnych klas społecznych. Tutaj, na Syberii, odsunięci od aktywnego uczestnictwa w życiu publicznym i pozbawieni możliwości kontynuowania studiów lub wykonywania posiadanego zawodu, zajęli się samokształceniem i po latach zasłynęli jako wybitni badacze w dziedzinie geologii, geografii, etnografii czy archeologii. „Przyszły historyk zesłania — pisał po latach F. Kon — będzie musiał poświęcić dużo czasu, jeśli chce rozstrzygnąć problem, czym się tłumaczy fakt, że ze środowiska wygnańców politycznych wyszło tylu uczonych badaczy, pisarzy, publicystów itd. Wszak większość zesłańców jeszcze w latach sześćdziesiątych do dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia, kiedy ruch rewolucyjny zaczynał przybierać charakter masowy — to studenci, którzy nie ukończyli studiów, seminarzyści, a nawet gimnazjaliści”²³.

Istotnie. Mamy tu do czynienia ze zjawiskiem bardzo ciekawym. Ukształtowała je specyficzna sytuacja historyczna, w jakiej znalazł się naród polski pozbawiony przez półtora wieku własnego państwa, własnych ośrodków naukowych i możliwości pracy naukowej w zaborze rosyjskim.

²² Małgowska, *Sieroszewski...*, op. cit.; J. Aulak, *Dwanaście lat w kraju Jakutów Wacława Sieroszewskiego* — wersja polska i rosyjska, „Studia Polono-Slavica-Orientalis”, t. 1: 1974; tenże, *Rosyjska twórczość W. Sieroszewskiego — Szkic problemu*, tamże, t. 2: 1975; A. Kuczyński, *Syberyjskie szlaki op. cit.*

²³ F. Kon, *Narodziny wieku. Wspomnienia*, Warszawa 1969, s. 447.

Wiemy dzisiaj dobrze, że w całej historii nauki światowej trudno byłoby znaleźć podobny przykład tak wyjątkowo ciężkiej sytuacji, w jakiej znalazła się nauka polska przez okres niemal 100 lat, poczynając od upadku powstania listopadowego. Administracja Rosji carskiej ze szczególną siłą uderzała wówczas w organizacyjne podstawy naszej nauki. Zlikwidowano dwa uniwersytety — warszawski i wileński, zakazano działalności Warszawskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk; a ponadto w dwu pozostałych zaborach — austriackim i pruskim — sytuacja była równie ciężka. Nic więc dziwnego, że nauka polska rozwijała się w większym stopniu poza granicami kraju, a jej reprezentanci często na obczyźnie szukali możliwości rozwinięcia swych pasji badawczych. Zesłani na Sybir z konieczności współpracowali z rosyjskimi placówkami naukowymi i często dochodzili tam do najwyższych tytułów naukowych. W zaborze rosyjskim nie było polskiej szkoły wyższej aż do zakończenia I wojny światowej, nie licząc wyjątku kilkuletniej działalności Szkoły Głównej w Warszawie (1862–1869), przekształconej później na Cesarski Uniwersytet z rosyjskim językiem wykładowym. Stąd też wielu Polaków studiowało w końcu XIX i w początkach XX wieku na uczelniach rosyjskich — w Petersburgu, Moskwie, Kijowie, Kazaniu i innych miastach. Mając w Polsce zamkniętą drogę do awansu i kariery — bowiem w kraju nie można było powierzać Polakom wyższych stanowisk — ludzie ci podejmowali dobrowolnie zatrudnienie w różnych częściach Rosji. Lepsza szansa zdobycia pozycji zawodowej kierowała ich na Daleki Wschód, na Kaukaz i w inne rejony carskiego imperium. Wraz z rozwojem życia naukowego na Syberii, tj. tworzeniem placówek naukowo-badawczych — muzeów, gabinetów przyrodniczych, towarzystw naukowych i krajoznawczych — niektórzy Polacy łączyli swe losy z pracą w tych instytucjach. Brali oni udział w licznych ekspedycjach naukowych organizowanych przez te instytucje. Znana jest np. aktywna działalność Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego i jego Wschodniosyberyjskiego Oddziału w Irkucku prowadzona na rzecz włączania Polaków do ekspedycji przyrodniczych i etnograficznych. Z pomocy finansowej tego Towarzystwa korzystał np. W. Sieroszewski przygotowując swoją pracę o Jakutach, E. Piekarski, gdy pracował nad słownikiem jakuckim, A. Czekanowski i J. Czernski prowadzący badania geologiczne na Syberii i inni. Ludzie ci potrafili sobie stworzyć z Syberii znakomity teren badań naukowych. Wielki ten kraj z jego egzotyczną kulturą tubylców pociągał ciekawe umysły młodych zesłańców.

Obok chęci do pracy badawczej, zesłańcy wnieśli jeszcze przyjazne nastawienie do krajowców, wypływające ze zrozumienia doli ciemnych przez „czynowników” tubylców. Znane są w historii polskich zainteresowań ludami Syberii dwa „memoriały” w sprawie poprawy warunków bytu tej ludności, która na skutek znacznego obciążenia przez admini-

stracę carską różnymi powinnościami i pozbawiona opieki, przechodziła proces depopulacji²⁴. Takie stanowisko Polaków zajmujących się badaniami etnograficznymi na Syberii umożliwiło im wejście w bardzo bliski kontakt z tubylcami i przyczyniło się do zarejestrowania szeregu zjawisk z zakresu etnografii, antropologii i socjologii. Krajowcy bowiem nie kryli się przed nimi ze swoimi zwyczajami, obyczajami, religią, życiem codziennym itp. Wielu naszych badaczy — Sybiraków — temu właśnie zawdzięcza swe powodzenie w pracy na polu etnografii. Wymagało to jednak wielkiego wysiłku i wielu wyrzeczeń, z drugiej jednak strony wielu zesłańców „ocalało jedynie dzięki temu, że udało im się zaczepić o życie, znaleźć bodaj surogat jego sensu w badaniu, studiowaniu otaczających go ludzi i w okazywaniu im choćby drobnej pomocy w ich twardej walce o byt”²⁵.

Życie w odosobnieniu oraz przymusowa bezczynność na wygnaniu wyzwały wśród zesłańców potrzebę jakiegokolwiek pracy i działalności. W niej bowiem można było znaleźć antidotum na stany depresji, jakie na Syberii trapiły wielu z tych, którym los porwał życiorysy, zepchnął ich na boczny tor życia wyznaczając drogę, która w świadomości tych aktywnych działaczy i społeczników wiodła donikąd. O marazmie i wewnętrznym niepokoju zesłańca pisał W. Sieroszewski w listach do swojej siostry Pauliny, żaląc się, że „życie tu ciężkie i przykre!... Wy tam o tym wyobrażenia nie macie i sądzić nawet nie możecie, bo i opisać tego nie można w liście, nawet w całym szeregu listów... bo to trzeba odmalować w całym szeregu obrazów... Tęsknota do kraju, żal za życiem utraconym marnie, uczucie niemocy wobec siły, która cię dusi, pragnienie i nie-

²⁴ Ze zjawiskiem depopulacji zetknął się pod koniec XIX wieku na Kamczatce B. Dybowski. Na skutek napływu na Kamczatkę różnego rodzaju osadników — nierzadko kryminalistów uchodzących przed wyrokiem — zawleczono tu szereg chorób, np. syfilis, który podobnie jak alkohol, stanowiący rezultat „cywilizacji”, przyczynił się do zmniejszenia liczby ludności tubylczej półwyspu. Ponadto rosyjscy koloniści dysponujący bronią palną oraz kierowani chciwością wzbogacenia się na handlu skórami zwierząt futerkowych przyczynili się znacznie do wytrzebień zwierzyny, podcinając w ten sposób jedną z podstaw gospodarczego bytu tubylców. Na tę destruktywną działalność kolonistów na Kamczatce zwracał wielokrotnie uwagę Dybowski, który był przez sześć lat okręgowym lekarzem na tym półwyspie. Z tego okresu znany jest jego „memoriał” do władz półwyspu w sprawie ochrony soboli i wprowadzenia okresu ochronnego na te zwierzęta. Ponadto z jego inicjatywy wybudowano tu szpital dla trędowatych i syfilityków. Podobną działalność wśród tubylców na Sachalinie rozwijał B. Piłsudski, a jego artykuł pt. *Nuždy i potrebnosti sachalinskih Giljakow*, opublikowany w czasopiśmie „Izwiestija Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obščestva. Priamurskoje Otdielenije”, nr 3: 1898, jest swoistego rodzaju raportem do władz o zmianę stanowiska administracji wobec ludności tubylczej.

²⁵ F. Kon, *op. cit.*, s. 447.

możebność jakiejś celowej, rozumnej działalności i to wieczne uczucie niepokoju, podobne zapewne tylko do uczucia wędrownego ptaka, nie posiadającego własnego gniazda... wiele, wiele innych rzeczy, które obiegły się zewsząd i myśl, którą zabić tylko można upartą fizyczną lub umysłową pracą. Szczęśliwi, godni zazdrości ci, co pracować mogą i którym pracować pozwalają”²⁶.

Aktywna walka zesłańców o byt narodowy zastąpiona została na zesłaniu myślą o poszukiwaniu nowej formuły przyszłego życia odpowiadającego życiowym pasjom, niezrealizowanym marzeniom — np. przerwanych studiom itp. Wielu bowiem więźniów po odbyciu przymusowej katorgi zmuszona była pozostać na Syberii, gdzie rozpoczynali pracę w różnych zawodach, zajmowali się rzemiosłem, handlem, gromadzeniem materiałów etnograficznych, prowadzili prace przyrodnicze lub w inny jeszcze sposób „wiązali się z życiem”. Jednym z takich więźniów był np. F. Kon, który po wyjściu z więzienia karyjskiego w okolicach Nerczyńska w Kraju Zabajkalskim zajął się badaniami etnograficznymi wśród Jakutów. Wspominając o tym po latach pisał on, że „podczas pobytu w kraju Jakutów ja również zająłem się gorliwie studiami i badaniami naukowymi, miałem się publicystyki, nawet pisarstwa i pracowałem w wymienionych dziedzinach, łącząc tę pracę z bardzo małą wagą działalnością rewolucyjną, jeżeli była ona możliwa w zabitych deskami od świata, zapadłych kątach Sybiru”²⁷.

Wiele z tych prac do chwili obecnej nie straciło swych wartości poznawczych i zaliczane są do pierwszoplanowych źródeł wiedzy o etnografii wielu rejonów Związku Radzieckiego²⁸.

Poczynione tu uwagi wskazują na zasadnicze rodzaje naszej literatury syberyjskiej oraz orientują w dużym skrócie o czynnikach, które złożyły się na jej powstanie. Jest to zaledwie próba wstępnego rekonesansu po tej bogatej literaturze wymagającej wielostronnej interpretacji: historycznej, literackiej, językowej i socjologicznej, do dzisiaj jednak nie dokonanej. Taka synteza nie jest rzeczą łatwą ani prostą i musi być rezultatem pogłębionych studiów różnych jej aspektów, co może być wykonane tylko wspólnym wysiłkiem literaturoznawców, historyków i socjologów. Szkoda jednak, że zaniedbania w tej dziedzinie są jeszcze tak olbrzymie. Twórczość ta stanowi bowiem autentyczny dokument przeszłości narodowej i jest obrazem losów ludzi uczestniczących w pozna-

²⁶ W. Sieroszewski, *Listy z Syberii*, opracowała B. Kocówna [w:] *Miscellanea z pogranicza XIX i XX w.*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1964, s. 404-405.

²⁷ F. Kon, *op. cit.*, s. 448.

²⁸ O sprawach tych zobacz: A. Kuczyński, *op. cit.*, s. 280-390; Z. Sokolewicz, *Miejsce etnografii polskiej w nauce obcej do 1939 roku*, [w:] *Historia Etnografii Polskiej*, pod red. M. Terleckiej, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1973, s. 172-178.

waniu Rosji i jej ludów, do którego zostali oni wciągnięci zbiegiem różnych okoliczności.

Od kilku zaledwie lat wśród badaczy polskich i radzieckich notuje się zainteresowanie wkładem Polaków w poznanie Syberii i jej ludów. W piśmiennictwie polskim wymienić należy prace Z. Jasiewicza²⁹, S. Kałużyńskiego³⁰, A. Kuczyńskiego³¹, J. Reychmana³², H. Swienki³³, N. O. Szarakszynowej³⁴ i innych. W literaturze radzieckiej natomiast wiele nowego materiału z tej dziedziny wnoszą opracowania B. P. Polewoja³⁵, I. S. Wejsztejna³⁶, L. I. Rownjakowej³⁷, I. S. Gurwicza³⁸, G. F. Szamo-

²⁹ Z. Jasiewicz, *Pierwszy polski opis Syberii*, „Poznaj Świat”, nr 3: 1966.

³⁰ S. Kałużyński, *Edward Piekarski i Wacław Sieroszewski jako badacze wieźń Jakutów*, „Przegląd Religioznawczy — Euhemer”, nr 3: 1964; tenże, *Polskie badania nad Jakutami i ich kulturą*, „Szkice z Dziejów Polskiej Orientalistyki”, t. 2: 1966; tenże, *Najstarsza polska relacja z wędrówek po Syberii*, „Szkice z Dziejów Polskiej Orientalistyki”, nr 5: 1969.

³¹ A. Kuczyński, *Wkład Polaków w badania nad ludami Syberii i ich kulturą*, „Lud”, t. 51: 1968, cz. 2; tenże, *Syberyjskie... oraz inne prace autora*.

³² J. Reychman, *Ostatnie prace o polskim wkładzie w badania ludów Azji północno-wschodniej*, „Przegląd Orientalistyczny”, t. 1: 1972; tenże, *Albina Kohna rękopiśmienny słowniczek wyrazów czuwaskich z lat sześćdziesiątych XIX wieku*, „Rocznik Orientalistyczny”, t. 35: 1973, z. 2; tenże, *A. Kohna rękopiśmienny słowniczek polsko-udmursko-marijski z połowy XIX w.*, „Acta Philologica”, t. 5: 1973.

³³ H. Swienko, *Historia zaginionego rękopisu Wacława Sieroszewskiego*, „Etnografia Polska”, t. 13: 1968, z. 1. Zob. też odpowiedź na ten artykuł: A. Kuczyński, *Rzekome odkrycie nieznanego rękopisu Wacława Sieroszewskiego*, „Etnografia Polska”, t. 18: 1974, z. 1.

³⁴ N. O. Szarakszynowa, *Józef Kowalewski na Syberii*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 2: 1968.

³⁵ B. P. Polewoj, *Zabytyj istočnik sviedenij po etnografii Sibiri XVII wieku. O sočineniji Adama Kamieńskiego-Dłużika*, „Sovietskaja Etnografija”, nr 5: 1965; tenże, *O prebywanii v Rossii Adama Kamenskogo-Dłużika, svtora pierwogo polskogo sočinenija o Sibiri*, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki”, t. 82: 1972, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1972; tenże, *Ešče raz o Kamienskom-Dłużike*, „Sovietskaja Etnografija”, 4: 1974; tenże, *Adam Kamienski-Dłużik v vostočnoj Sibiri i istočniki ego etnografičeskich soobščenij. Rezultaty dalnejšich archivnych izyskanij*, [w:] *Historia kontaktów polsko-rosyjskich w dziedzinie etnografii. Streszczenia referatów*, pod red. A. Kuczyńskiego, Wrocław 1973; tenże, *Polacy w historii odkryć geograficznych we wschodniej Syberii od XVII do początków XVIII w. Przegląd ostatnio ujawnionych źródeł archiwalnych* [w:] *Historia rosyjsko-polskich kontaktów w dziedzinie geologii i geografii. Streszczenia referatów*. Warszawa 1972; tenże, *Polskie sočinenija XVII w. o Sibiri i rol Poljakov w istorii rannych russkich geografičeskich otkrytij w sieviernoj i vostočnoj Azii* [w:] *Rusko-polskie svjazi w obłasti nauk o ziemi*, pod red. N. S. Czoczi, Moskva 1975; tenże, *Kozyrievskie na Kamčatkie*, „Kamčatskaja Pravda”, 4 ijułja: 1962.

³⁶ Wejsztejn, *op. cit.*

³⁷ L. I. Rownjakowa, *Wacław Sieroszewskij — issledovatel Jakutii*, *Sbornik Polsko-rosskije literaturnyje svjazi*, Moskva 1970.

wa³⁹, N. P. Szastina⁴⁰, F. I. Stieklowej⁴¹, i A. Kulikowej⁴². Ponadto w literaturze polskiej⁴³ jak i radzieckiej⁴⁴ ukazały się specjalne monografie poświęcone działalności politycznej, gospodarczej i naukowej Polaków w Rosji. Popularyzują one jednak w głównej mierze postacie ogólnie znane w historii badań Syberii — np. A. Czekanowskiego, J. Czerskiego, E. Piekarskiego. Wiele natomiast polskich relacji z XVII i XVIII stulecia pomijanych jest w monografiach etnograficznych poświęconych narodom Związku Radzieckiego⁴⁵. Są one po prostu nie znane autorom tych monografii, chociaż w wielu wypadkach zawierają dokładniejsze dane, aniżeli cytowane w tych pracach fragmentaryczne opisy autorów rosyjskich z XVII i XVIII stulecia. Opierając się na nich można jednak prześledzić nieraz kształtowanie się procesów zmianotwórczych — migracji i dyfuzji kulturowych spowodowanych impaktem kultury rosyjskiej — decydujących o współczesnym obrazie stosunków etnicznych, społecznych, gospodarczych i kulturowych na terenie Syberii. Mimo stosunkowo

³⁸ Gurwicz, *op. cit.*

³⁹ Szamow, *op. cit.*

⁴⁰ N. P. Szastin, *Učenaja korrespondencija mongolovieda O. M. Kovalevsogo*, „Sovietskoje Vostokoviedenie”, nr 1: 1956.

⁴¹ F. I. Stieklowa, *Albom Bronistawa Zalesskiego [w:] Ruskaja i zarubieznaja literatura. Tematičeskij sbornik naučnych materialov professorsko-prepodavatielskogo sostava vysšich učebnych zaviedenij. Ministerstwo wyższego i średniego specjalnego obrazowania Kazachskoj SSR, Alma-Ata 1971*; tenże, *Pisma iz putiešestvija po Kirgiz-Kajsackim stiepjam E. Ostrowskogo [w:] Materiały naučnoj konferenciji, posvjaščennoj 50-letiju Kazachskoj SSR i Komunističeskaj Partii Kazachstana, Alma-Ata 1971*. Zob. też przypis 14.

⁴² A. Kulikowa, *Istočniki k etnografičeskim issledovanijam Sibiri Poljakami. (Na materialach fondov Irkutskogo Muzeja Kraewiedenija) [w:] Historia kontaktów polsko-rosyjskich w dziedzinie etnografii. Streszczenia referatów*, pod red. A. Kuczyńskiego, Wrocław 1973.

⁴³ Przykładowo wymienić należy publikacje: *Historia kontaktów polsko-rosyjskich w dziedzinie geologii i geografii*, pod red. A. Łaszkiwicz [w:] *Monografie z Dziejów Nauki i Techniki*, t. 82, 1972; A. Kuczyński, *Syberyjskie...*, *op. cit.*; W. Jewsiewicki, *Na syberyjskim zestaniu*, Warszawa 1959.

⁴⁴ Sapargaliew, *Djakow, op. cit.*; *Ssylnyje revoljucjonery v Sibiri*, pod red. N. N. Szczerbakowa, Irkutsk 1973; *Russko-polskie svjazi...*, *op. cit.*; *Očerki revoljucjonnych svjaziej narodov Rossii i Polši 1815–1917*, pod red. W. A. Djakowa i innych, Moskwa 1976.

⁴⁵ Ostatnio ukazało się w ZSRR szereg monografii kulturowo-historycznych poświęconych narodom Syberii, np. E. A. Aleksenko, *Kety. Istoriko-etnografičeskije očerki*, Leningrad 1967; W. W. Antropowa, *Kultura i byt Koriakov*, Leningrad 1971; B. O. Dolgich, *Očerki po etničeskaj istorii Niencev i Enceev*, Moskwa 1970; L. W. Chomicz, *Niency. Istoriko-etnografičeskije očerki*, Moskwa — Leningrad 1966; A. S. Smoliak, *Ulczy, Chozjajstvo, kultura i byt v prošlom i nastojaščom*, Moskwa 1966; Cz. M. Taksami, *Niwchi. Sovriemiennoje chozjajstvo, kultura i byt*, Leningrad 1967; G. M. Wasilewicz, *Ewenki. Istoriko-etnografičeskije očerki XVIII — načato XX w.*, Leningrad 1969 i inne.

małej ilości źródeł z tego okresu, wartość relacji polskich jest niezmiernie ważna przy odtwarzaniu starego katalogu faktów kulturowych określonych grup etnicznych z terenu Rosji. Nierzadko też z relacji tych czytelnik nad Wisłą po raz pierwszy dowiadywał się o dalekiej Syberii, która coraz częściej stanowiła miejsce zesłańczych wędrówek z Polski. Trudy i niewygody zesłania nie sprzyjały sporządzaniu notatek oraz pełnieniu systematycznych i wnikliwych obserwacji, zatem to tylko, co zachowało się w pamięci, znalazło wyraz w spisanych wspomnieniach. Ponadto autorzy tych wspomnień nie byli przygotowani do prowadzenia tego rodzaju obserwacji. Zapisywali oni przede wszystkim fakty rzucające się w oczy lub zasłyszane opowieści o zwyczajach, wierzeniach, strojach i innych osobliwościach. Od czasu powstania tych relacji życie mieszkańców Syberii uległo gruntownym przemianom, zatem pamiętać należy, że ukazany w nich obraz dotyczy faktów z okresu połowy XVII do końca XVIII wieku. Zdarza się także, że zaobserwowane zjawiska oceniono w nich przez pryzmat własnej kultury wsi i dworów szlacheckich, wyśmiewając np. tubylcze zwyczaje i obrzędy. Wspomnijmy jednak, że błędu tego nie ustrzegło się także wielu późniejszych wykształconych podróżników badających kulturę egzotycznych plemion odległych kontynentów. W sumie, pamiętniki syberyjskie to wartościowy zasób źródeł do poznania życia gospodarczego i obyczajowego poszczególnych grup etnicznych. Sporo jednak jest jeszcze nazwisk, które do dnia dzisiejszego nie zostały odkryte dla historii etnografii Syberii. Jej początki rozpoczynają się przecież nie tylko skrótowymi raportami wypraw kozackich i podróżników rosyjskich, lecz także relacjami polskich zesłańców z epoki caratu. Dodajmy, że podczas, gdy inne narody europejskie szczytą się opisami licznych podróży i odkryć na lądach i morzach świata na przestrzeni XVII i XVIII stulecia, w Polsce poważny rozdział tego rodzaju twórczości przypada na opis szlaków zauralskich i odkryć geograficznych na Syberii.

ANTONI KUCZYŃSKI

POLISH SIBERIAN LITERATURE FROM ORIGINS TO THE 20TH CENTURY
AND SOME ATTEMPTS TO DETERMINE ITS ROLE

(S u m m a r y)

Diaries have always raised a wide interest. But this interest is particularly high in the sociological and ethnographic literature. This is first of all due to the fact that, on the one hand, diaries as a literary genre are bestsellers and, on

the other hand, they are also considered to be a specific scientific source which might be useful in sociological and ethnographic studies. The interest of social sciences in diaries and in what is known as personal documents (autobiography, curriculum vitae, etc.) dates back to the eminent and outstanding Polish cultural anthropologist Florian Zaniecki whose work was continued by another excellent Pole, Ludwik Krzywicki.

In the history of world ethnography the representatives of such trends as evolutionism, historical school and functionalism did not take into account the usability of diaries in ethnographic studies. The real value of that type of literature has been recognized by the so-called Soviet School whose theoreticians consider diaries and memoirs to be very interesting materials supplementary to those achieved from field investigations.

In the Soviet Union a series of monographs devoted to the history and culture of the particular nations has been published. Most of them deal with Siberian peoples whose culture was undergoing a considerable transformation with time elapsed from the first contact with the Russians who came to settle the Trans-Ural area. Thus, the ethnographic data contained in the reports of the Administration, in tax collectors' books, as well as in the 17th- and 18th-century diaries and memoirs, become of great importance to the Siberian studies. These are sometimes the one and only source of information about the culture of the Siberians from before the impact of the Russian culture.

The interest in the Siberian culture did not appear immediately after Yermak had conquered (in 1582) the wide Trans-Ural territories with their colourful mosaic of population of various origin. In that epoch one was interested in conquering more and more land east of the Ural Mountains. In the 18th century the Petersburg Academy of Sciences made some efforts to get an insights into the sophisticated cultural problems of Siberia which was a part of the Russian Empire. Hence, between 1733 and 1743 the Great Northern Expedition was aimed to carry out joint investigations in Siberia. Owing to this expedition the courses of the main rivers and streams and their tributaries were specified and mapped. Specification and mapping were also performed for the most important mountain chains. Ethnographic data were also collected.

At the same time, similarly as in the 17th century, many interesting reports on the culture of the Siberian population were found in the diaries and memoirs of Polish travelers and Russian settlers as, for example, in the famous *Dyaryusz* by A. Kamieński-Dłużyk (the first Polish description of and report on Siberia) or in the *Dokument* by L. Sienicki (concerned with Yakuts and their culture). In the Polish literature many other reports on Siberia are known, which appear to be helpful in present-day ethnographic studies carried out in the Soviet Union. Any information gathered three hundred years ago is of great value. Owing to those data the history of social and material culture of many ethnic groups settled in the Trans-Ural territories will be reconstituted. Nowadays, the representatives of these nations are not numerous and their culture is highly sophisticated so that the determination of the primitive elements in those cultures absorbs many Soviet ethnographers and cultural anthropologists.

That is why the data and reports included in the diaries and memoirs of many Poles which have lived in Siberia due to various social and political relations between Poland and Russia starting with the 16th century, are very interesting and useful.

With the increasing number of Polish deportees in the Trans-Ural area,

especially in the 19th century, the number of intellectuals and educated people which were able to carry out geographic, archaeological, linguistic, anthropological and ethnographic studies also increased. Most of these studies, and particularly those accomplished by Benedykt Dybowski, Aleksander Czekanowski, Jan Czerski, Feliks Kon, Edward Piekarski, Wacław Sieroszewski and Adam Szymański, were of a high standard and are valued at a high rate also in present-day Soviet science.